

Het

FRANK
HERMANS

bescha

HOE RAMPEN EN OORLOGEN

ving's

ONS MENSELIJKER MAKEN

front

NOORDBOEK

Inhoud

Inleiding 9

Catastrofes en beschaving 9

De centrale stelling 11

De omvang en intensiteit van catastrofes 12

Het verlichten van de pijn 13

De opzet van het boek 14

I

Op zoek naar bescherming 15

1

De strijd tegen catastrofes 16

Weerbaarheid en kwetsbaarheid 17

Grotere gevoeligheid voor de pijn van anderen 20

De zoektocht naar adequate kennis 21

De unieke positie van Europa 22

2

Een scala aan bedreigingen 24

Branden 24

Epidemieën 25

Oorlogen 26

Opstanden 29

Mishandeling en misbruik 30

Klimaatverandering 31

3

De grote transformatie 33

Een nieuw besef van ruimte en tijd 33

Groter risicobesef 34

Een weerbaar netwerk op wereldschaal 36

De ontdekking van het psychisch trauma 37

Bescherming en beschaving: een overzicht 41

II

Catastrofale oorlogen 43

4

De Eerste Wereldoorlog 44

De reacties van de slachtoffers 45

Aandacht voor ondraaglijk psychisch lijden 46

De herinnering als thema 48

5

De Tweede Wereldoorlog 50

De reacties op de verschrikkingen 51

De slachtoffers aan het woord 53

Grootschalige opvang 54

Een veerkrachtige samenleving 55

6

De oorlog in Vietnam 57

Morele ineenstorting 57

Herstel van vertrouwen 60

7

Kwetsbaarheid en beschaving 63

Twijfels over de vooruitgang 64

De voortgang van het beschavingsproces 65

III

Rampen en extreem geweld 67

8

De grote doorbraak 68

De omvang van extreem geweld 68

Erkenning van het leed als vorm van beschaving 70

Een opeenvolging van rampen 72

Geloofwaardigheid 73

9

Het slachtoffer centraal 75

Een netwerk van experts 75

Herstelrecht 76

Slachtofferhulp 76

Psychotherapie 78

Collectieve rituelen 79

10

Pijn en beschaving 81

De grenzen van empathie 82

Mededogen als basis voor beleid 83

IV

Een sluipende catastrofe 85

11

De omvang van de catastrofe 86

Een sluipende catastrofe 86

Een disruptieve transformatie 89

Een consumptief complex 92

12

De reikwijdte van de catastrofe 96

Grenzeloze uitputting 96

Roofzuchtige formaties 99

Ondermijning en corruptie 101

Demoralisering en wanhoop 103

V

De ommekeer 105

13

Toenemend besef 106

Het besef van de ernst van de catastrofe 106

Zelfbeperking op mondiale schaal 109

De vorming van een gezondheidsregime 110

Regimes en beschaving, een terugblik 111

14

Mentale veerkracht 114

De weg naar herstel 114

Tegengaan van de vlucht in roesmiddelen 115

Preventie van mishandeling en misbruik 115

Psychiatrie als menswetenschap 116

15

Veerkracht bij epidemieën en rampen 119

Epidemieën als nieuwe dreiging 119

De coronapandemie als een overval 122

Mentale veerkracht bij epidemieën 123

Een ramp als een nachtmerrie: de MH17 125

Mentale veerkracht bij rampen 127

16

Naar een gezond evenwicht 130

Het voorkomen van opwarming en uitputting 130

Het beperken van voedselschaarste 132

Een circulaire economie 135

Een democratisch wereldsysteem 136

Wapenbeheersing 138

Een fantastische transformatie 139

17

Een beschavingsproces 141

De beschavingstheorie 141

Catastrofes en beschaving 142

Een beschavingsproces 143

Literatuur 149

Noten 154

Inleiding

Mensen zijn voortdurend op zoek naar bescherming tegen de catastrofes die het leven en samenleven op aarde bedreigen. Oorlogen, hongersnood, rampen of ingrijpende ziektes zijn vaak desastreus, maar dat heeft mensen er niet van weerhouden hun samenlevingen vreedzamer, veiliger en welvarender te maken. De laatste twee eeuwen is de levensverwachting zelfs verdubbeld. De vraag is hoe dat proces is verlopen en of daarmee de kiem is gelegd voor het oplossen van de problemen van dit moment. Door deze vraag te beantwoorden krijgen we inzicht in een van de meest fundamentele aspecten van de beschaving, namelijk hoe gevoeligheid voor de pijn van de ander tot stand komt en zich verbreidt.

Catastrofes en beschaving

De rode draad in de geschiedenis van de mens is dat hij zijn invloedssfeer op aarde steeds verder heeft uitgebreid.¹ Duizenden jaren was hij op zoek naar bescherming tegen de talrijke catastrofes die hem overvielen en waar hij door zijn toedoen een steeds groter aandeel in had. Lange tijd bleef de uitwisseling tussen mensen op aarde nog beperkt, zelfs de grote rijken van de Han en de Romeinen hadden nog geen rechtstreeks contact – de bronnen die een bezoek vermelden van de Romeinse keizer Marcus Aurelius aan Luoyang worden in twijfel getrokken.² Vanaf 1200 zijn de regelmaat, snelheid en intensiteit in de uitwisseling tussen mensen zo omvangrijk geworden met verbindingen tussen Europa, Oost-Afrika, het Midden-Oosten en China, dat volgens Abu-Lughod van een wereldsysteem kan worden gesproken.³ Catastrofes kunnen in dat kader worden gezien als rampen, conflicten

en de strijd om de hegemonie in het wereldsysteem, waarbij de hegemonie steeds weer wordt opgeëist door een grootmacht, zoals Spanje rond 1500, Nederland rond 1600, gevolgd door Engeland en de vs.⁴ Rond 1800 kwam de uitwisseling in een stroomversnelling met een niet eerder vertoonde uitbreiding van de infrastructuur van transport en communicatie, de enorme productie- en destructiekracht van de techniek en de massale mobilisatie van geweldsmiddelen.

De uitbreiding van de menselijke invloedssfeer heeft ervoor gezorgd dat mensen tezamen een groot en alsmaar uitdijend netwerk vormen. Dit netwerk maakt het mogelijk om op grote schaal handel te drijven, kennis en rijkdom te vergaren, zich effectiever te beschermen en meer zakelijke en persoonlijke banden aan te knopen.⁵ Daar staat tegenover dat mensen hierdoor ook in staat zijn op grote schaal met elkaar te wedijveren, elkaar te bedreigen, aan te vallen of te doden. Het netwerk is steeds omvangrijker, veelzijdiger en krachtiger geworden. Omdat steeds meer mensen hierdoor van elkaar afhankelijk werden voor hun welvaart, informatie en veiligheid, werden ze ook gedwongen meer rekening met elkaar te houden en hun gedrag op meer mensen af te stemmen. Van jongs af aan leerden zij hun impulsen beter te beheersen en geweld in het dagelijks leven te vermijden. Ruw werden ze er vaak aan herinnerd dat impulsief gedrag schadelijk was en zij zichzelf en hun omgeving daarmee benadeelden. De socioloog Norbert Elias spreekt hier van een beschavingsproces en hij beschrijft de bron daarvan in West-Europa bij de adellijke kringen die zich ontwikkelden van krijgshaftige ridders tot verfijnde, beschaafde hovelingen. Maar het beschavingsproces is veel breder.⁶ Elke vorm van zelfbeheersing waarbij mensen natuurlijke krachten onder controle krijgen, hun omgeving beter leren benutten en gevoeliger worden voor wat anderen overkomt en hen met meer compassie tegemoet treden, kan gezien worden als een vorm van beschaving.

De socioloog Johan Goudsblom noemt als een vorm van beschaving de beheersing van vuur. Mensen waren al in een ver verleden als enige soort op aarde in staat om vuur te beheersen. Gecontroleerd gebruik van vuur zorgde voor licht, warmte, de mogelijkheid om voedsel te koken en vijanden af te schrikken. Zo konden zij op vaste plaatsen grote nederzettingen stichten.⁷ In dit boek gaat het om

compassie met het leed veroorzaakt door catastrofes. De kwestie is of de groeiende omvang en intensere beleving van deze catastrofes mensen aanzet tot meer compassie en daarmee tot verdere beschaving.

De centrale stelling

De centrale stelling van dit boek is dat catastrofes op den duur mensen beschaafder hebben gemaakt. Catastrofes, die steeds omvangrijker werden en intenser werden beleefd door nieuwe vormen van communicatie, dwongen mensen tot steeds meer zelfbeheersing in de omgang met de natuur, met elkaar en met hun eigen impulsen. Dit gebeurde vaak wel met vallen en opstaan, maar de realiteit was onontkoombaar. De druk van de slachtoffers, al dan niet in georganiseerd verband, speelde daarin een cruciale rol. Dat is wat ik in dit boek wil aantonen aan de hand van de vele catastrofes die de mensheid hebben getroffen en haar nu bedreigen. Omdat het over een geschiedenis van eeuwen gaat, worden alleen gebeurtenissen behandeld die een grote rol speelden, zowel in hun aard en omvang als in de manier waarop mensen daarop reageerden.

De opzet is chronologisch. Hierdoor ontvouwt zich geleidelijk een beeld van de centrale rol die catastrofes spelen in de geschiedenis van mensen en de wijze waarop ze zich hiertegen beschermen met steeds meer gevoel voor elkaar en voor de getroffen slachtoffers. In dat proces wordt de kennis over de oorzaken en gevolgen van deze catastrofes adequater en het gevoel voor de pijn van de slachtoffers groter. Een steeds beter inschattingsvermogen als rationeel proces gaat samen met een groter inlevingsvermogen als psychologisch proces. Elias zou in dit geval spreken van een proces van rationalisering en psychologisering. Dit betekent dat de weerbaarheid van samenlevingen meer gaat afhangen van het kunnen inschatten van de mentale kwetsbaarheid van mensen in hun complexe relaties, samen met gevoel voor hun pijn door de mentale ontwrichting die catastrofes veroorzaken. De gezondheidszorg, die laat zien wat mensen aanrichten en het lijden zichtbaar maakt, wordt daarmee de belangrijkste sleutel om de ontwikkelingen te begrijpen. Ze is tevens de motor voor verdere vooruitgang, omdat zij bij uitstek in staat is het lijden te verlichten, de weerbaarheid te vergroten en aan te dringen op preventieve maatregelen.

De omvang en intensiteit van catastrofes

Catastrofes en schokkende gebeurtenissen kunnen door de toenemende onderlinge afhankelijkheid steeds meer mensen raken, hun reikwijdte en omvang nemen toe. Maar dat niet alleen. Omdat mensen over grote afstanden communiceren met behulp van heftige beelden in een groeiend aantal media, beelden die nu zelfs op elke telefoon beschikbaar zijn, neemt ook de intensiteit in de beleving toe. Daarnaast hechten zij meer aan een persoonlijke levenssfeer, waar ze veel in investeren, waardoor inbreuken, zoals misbruik, mishandeling en verlies harder aankomen. Dat proces komt vanaf de negentiende eeuw in een stroomversnelling, omdat zij dan op grote schaal kunnen worden geraakt in de zich snel industrialiserende samenleving. Zij worden slachtoffer van grote treinongelukken en ongelukken in fabrieken of worden radeloos op het slagveld van de moderne oorlog met langdurige stress als gevolg.

In de twintigste eeuw wordt de mogelijkheid tot destructie door de mens zo groot, dat de sociale structuur van een samenleving in korte tijd kan worden vernietigd en men vrijwel opnieuw moet beginnen.⁸ Een belangrijke oorzaak is dat moderne staten enorme geweldsmiddelen in handen kregen. Nieuwe staten die opkwamen binnen het veranderende wereldsysteem, maar stagneerden door coalitievorming bij hun tegenstanders, zoals Duitsland in de eerste helft van de twintigste eeuw, maakten hier uit wanhoop uitgebreid gebruik van.⁹ Met deze geweldsmiddelen gingen zij mensen massaal vervolgen, isoleren en doden op de meest wrede wijze, zoals met de Holocaust, waar een bevolkingsgroep werd vernederd, opgejaagd, geïsoleerd, gemarteld en vrijwel uitgeroeid met moderne middelen, terwijl de sporen werden uitgewist.¹⁰

In de twintigste eeuw kwam de pijn door rampen en extreem geweld in het dagelijks leven ook uitgebreid in beeld. Misbruik van vrouwen werd onthuld door emancipatiebewegingen en mishandeling, overvallen, aanslagen en ernstig verlies kregen meer aandacht. Het zou talrijke experts op het gebied van psychotrauma, crisisbeheersing en mensenrechten aanzetten tot uitgebreide hulp en opvang. Er ontstond een zeer omvangrijke cultuur van herinneren en herdenken en een uitgebreid stelsel van opvang.¹¹ Daarmee is de mensheid de eenentwintigste eeuw ingegaan.

Het begin van deze eeuw wordt gekenmerkt door een crisis in het wereldsysteem, die het leven op aarde bedreigt. Het is een sluipende

catastrofe, waarbij de mensheid gevangen is geraakt in een zeer destructief consumptiepatroon, een verspillende omgang met de aarde en haar grondstoffen, een economie die velen uitsluit en een gevaarlijke combinatie van klimaatverandering, pandemieën en voedselschaarste. Daarbij vormt zich een infrastructuur, een digitale ruimte, die door private technologiebedrijven wordt beheerst, die machtiger zijn dan regeringen en de fysieke ruimte overvleugelen.¹²

De voorbeelden van de ontwrichting in deze eeuw zijn talrijk. Bekend is de pandemie in 2020/2021/2022 met miljoenen doden en grote economische en psychische schade door de beperkende maatregelen, zoals lockdowns, schoolsluitingen, thuiswerken en een avondklok. Epidemieën breken steeds vaker uit door de nabijheid van dieren. Veel dieren worden dicht bij mensen gehouden of komen vaker in aanraking met mensen omdat hun oorspronkelijke leefgebied is aangetast door ontbossing. Het verbouwen van het voedsel voor dieren neemt een groot deel van de landbouwgrond in beslag. Vernietiging van het leefmilieu en de roof van land zorgen voor grote vluchtelingenstromen. Radicalisering wordt door extremisten op internetplatforms aangewakkerd. Multinationals verleiden mensen tot overmatige voedselconsumptie, onnodig medicijngebruik, drankmisbruik en roken. De gezondheidszorg krijgt vaker te maken met epidemieën, insectenplagen, verbreiding van tropische ziektes en vroegtijdige sterfte door oververhitting en verdroging. Een alarmeerd stuk namens tweehonderddertig hoofdredacteurs van medische tijdschriften heeft daar al op gewezen.¹³ Maar er is meer. Het systeem wordt steeds sterker voortgedreven door hebzucht, eerezucht en gemakzucht. Dit is vooral te zien aan rampen, die steeds meer mensen treffen. Dit geldt niet alleen voor klimaatrampen, maar ook voor oorlog, vervolging, mishandeling of verpaupering van regio's. Zij leggen een groot beslag op de gezondheidszorg, omdat miljoenen mensen kampen met wanhoop en mentale ontwrichting en lijden aan psychische trauma's, eetstoornissen depressies en verslaving.

Het verlichten van de pijn

Stabiele zelfregulering als kenmerk van beschaving wordt een enorme opgave, nu het leven op deze planeet wordt bedreigd. De Amerikaanse filosoof en publicist Leon Wieseltier zegt dat om te kunnen

handelen alle kennis over wat we aanrichten niet genoeg is, maar dat we ons hart en onze ziel radicaal moeten openstellen voor de echtheid van het lijden, dat we vaak niet uit eigen ervaring kennen. Dat kan, als we anderen herkennen als mensen zoals wij en over de verschillen heen stappen.¹⁴

De gezondheidszorg heeft de sleutel voor een oplossing in handen in de vorm van een gezondheidsregime dat mensen aanzet tot een niet eerder vertoonde beheersing in de omgang met de natuur, met elkaar en met zichzelf. Daarbij moet men op zoek naar de juiste maatvoering, terwijl religies hun macht om te disciplineren grotendeels hebben verloren.¹⁵ Als mensen hierin slagen, vormt dit regime een sociale verworvenheid die hen beschaafder en gevoeliger maakt en hun samenlevingen sterker en productiever. Robbert Dijkgraaf maakt een vergelijking met het immuunsysteem van de mens dat adaptief en zo veerkrachtig is dat het steeds opnieuw leert zich aan te passen aan nieuwe en onverwachte dreigingen.¹⁶

De opzet van het boek

Het boek bestaat uit vijf delen. Het eerste deel geeft een globaal overzicht van de manieren waarop mensen met catastrofes en schokkende gebeurtenissen zijn omgegaan tot het jaar 1900. Deel 2 gaat over de catastrofale wereldoorlogen en de oorlog in Vietnam en hoe deze de reacties van mensen hebben beïnvloed. Deel 3 gaat in op rampen en extreem geweld die in de tweede helft van de twintigste eeuw mensen steeds meer gingen bezighouden, vaak door onthullingen van wat lang verborgen was gehouden. Deel 4 gaat in op de sluipende catastrofe die het begin van deze eeuw teistert en het overleven van de mens op het spel zet door een onhoudbare levenswijze. Deel 5 beschrijft de ommekeer die zich sinds korte tijd voordoet en grenzen stelt aan de hebzucht en gemakzucht die de grote catastrofe heeft uitgelokt. Het laatste hoofdstuk van deel 5 probeert de vraag te beantwoorden of er een lijn is te ontdekken in de reacties van mensen op deze catastrofes en of de stelling klopt dat juist door catastrofes het gevoel voor de pijn van de ander is toegenomen, mensen adequater zijn gaan reageren op wat wordt aangericht en gesproken kan worden van een beschavingsproces, zoals beschreven door Norbert Elias.

I

**Op zoek
naar
bescherming**

1

De strijd tegen catastrofes

De ontwikkeling van de menselijke samenleving is volgens de Nederlandse socioloog Johan Goudsblom te beschouwen als een uitbreiding van de menselijke invloedssfeer op aarde. Opvallend daarbij is dat schokkende gebeurtenissen en catastrofes steeds vaker door mensen werden veroorzaakt, waarbij deze gebeurtenissen zowel hun samenlevingen als de natuurlijke omstandigheden hebben veranderd. Hierdoor namen deze gebeurtenissen in omvang en ernst toe, maar werden ook de kansen groter om ze te beheersen.

De verschillen in macht tussen mensen en dieren werden in dat proces steeds groter, vooral omdat mensen als enige soort vuur leerden beheersen. Door de kracht van het vuur aan hun eigen lichaamskracht toe te voegen, konden zij hun samenlevingen productiever en weerbaarder maken. Mensen zijn nu al 10.000 generaties in staat vuur te gebruiken. Dankzij vuurbeheersing was het mogelijk zich te vestigen op vaste plaatsen, waar mensen de energie van dieren en planten konden inzetten, nu al gedurende vierhonderd generaties.¹⁷

Samenlevingen groeiden daarbij in grootte, weerbaarheid en productiviteit, maar werden ook complexer, kwetsbaarder en destructiever. De opbrengst van het land was kwetsbaar voor roof en vernietiging en dat maakte boeren afhankelijk van krijgers, die in staat waren het gebied met wapens te verdedigen. Zelf hadden zij niet de tijd, de middelen en de training hiervoor en konden niet snel genoeg een leger op de been brengen. Volgens Goudsblom gingen boeren en krijgers een langdurige symbiose aan: boeren waren productief en kwetsbaar, krijgers destructief en weerbaar.¹⁸ Krijgers konden de

boeren bescherming bieden, maar hen ook onderwerpen, uitbuiten, afpersen en tot slaaf maken. In de meeste samenlevingen kregen krijgers een dominante positie en werden zij koningen met een hofhouding en een leger.

De vestiging van mensen op vaste plaatsten maakte landbouw en veeteelt mogelijk, maar gaf nieuwe problemen, zoals de tijd bepalen om te zaaien, het bewaren van de voorraden, het intomen van gulzigheid en het offeren om hogere machten goed te stemmen. Al deze zaken werden een taak van priesters, die samen met de krijgers de elite vormden rond de tempels. Samenlevingen van priesters en krijgers konden zodoende groter en sterker worden. De eerste beschavingen waren allemaal samenlevingen van priesters en krijgers. Ondanks hun grootte en kracht moesten zij alle zeilen bijzetten om nieuwe catastrofes te voorkomen. Bezit trok plundersaars aan, handel bracht besmettelijke ziektes naar de nederzettingen, dichte bebouwing vergrootte het brandgevaar en slechte hygiëne en het werk staande in natte landerijen vergrootte de kans op ziektes. Dat is de reden dat de landbouw als alternatief voor jagen en verzamelen volgens Jared Diamond zich maar langzaam verspreidde.¹⁹ Het hoogtepunt van deze grote rijken lag in de eerste eeuw voor Christus, toen het Han-rijk in China en het Romeinse Rijk in het Westen beide ongeveer vijftig miljoen inwoners telden en elk zo'n vijf miljoen vierkante kilometer besloegen.

Weerbaarheid en kwetsbaarheid

De uitbreiding van de ketens van afhankelijkheid om te voorzien in de behoefte aan voedsel, veiligheid, kennis en affectie is de belangrijkste maatschappelijke ontwikkeling.²⁰ Ooit lokaal begonnen, werd schaalvergroting van groepen mensen in een steeds hoger tempo de dominante vorm van menselijke aanpassing aan zijn omgeving.²¹

Volgens de classicus Ian Morris, die de ontwikkeling van menselijke samenlevingen op lange termijn bestudeerde, is voor een grote weerbare samenleving essentieel dat er een goede bestuurlijke organisatie is, een goed werkend systeem van informatieoverdracht, een effectieve energievoorziening en voldoende militair potentieel.²² De economisch historicus Bas van Bavel voegt hieraan toe dat een uitgebreid systeem van uitwisseling van grond, kapitaal en arbeid een sa-